

Mihaela Marić

Kolektivno sećanje i politike pamćenja. Priredili Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.

Komemoracije i drugi oblici obilježavanja nacionalnih događaja postaju važniji u drugoj polovici 20. stoljeća i općenito dolazi do pomame za sjećanjem (poput obilježavanja 200 godina od Francuske revolucije, a pogotovo padom Berlinskog zida 1989.). Nedavno smo u hrvatskoj javnosti, pa tako i akademskim krugovima, mogli svjedočiti raznim sukobima baš oko pitanja komemoracija te općenito kolektivnog sjećanja i pamćenja. Takvi sukobi šire se i na prostoru bivše Jugoslavije, a u fokusu nije samo rat u 1990-ima nego razlozi neslaganja sežu i dublje u prošlost. Uzroka ovakve situacije ima puno, a ako bismo se zadržali na nesporazumima unutar akademske zajednice, jedan od razloga bi sigurno bio manjak prevedene teorijske i metodološke literature o fenomenima kolektivnog sjećanja i pamćenja. Neka poznata djela poput *Izmišljanje tradicije* (Eric Hobsbawn i Terence Ranger, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.) prevedena su nedavno, dok je posljednji zbornik bitnih stranih tekstova preveden i objavljen 2006. godine pod nazivom *Kultura pamćenja i historija* (prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.). Stoga je cilj zbornika *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* bio da se na jednom mjestu okupe i sistematski izlože neki od najrelevantnijih tekstova o kolektivnom sjećanju i pamćenju. Priređivači su željeli obuhvatiti cijelo istraživačko područje

i tako ukazati na problematičnost ove teme. Zbornik je zato podijeljen u četiri veća poglavlja od kojih svako pristupa temi iz drugog kuta. Poglavlja sadrže tekstove nekih od najpoznatijih istraživača koji su se bavili ovom problematikom: Maurice Halbwachs, Jan Assmann, Tzvetan Todorov, Pierre Nora, Eric Hobsbawm i drugi.

U prvom poglavlju „Kolektivno sećanje: društveni, kulturni i politički fenomen“ uvode se i objašnjavaju ključni pojmovi i konceptualni obrasci unutar kojih se smješta sjećanje, društvene grupe, politike i kulture. Maurice Halbwachs u tekstu „Kolektivno i historijsko pamćenje“ ponajprije razmatra autobiografsko-individualno sjećanje kao dio grupnog, kolektivnog sjećanja i zašto je u suprotnosti s historijskim sjećanjem. Pojedinac je od djetinjstva izložen utjecaju društvene sredine i dolazi u doticaj s prošlosti koja oblikuje i njegove uspomene te se može poslužiti historijskim sjećanjem kako bi upotpunio uspomenu ili ispitaio njezinu istinitost dok proces ne može ići u suprotnom smjeru. Ako ne postoji uspomena koju bi se moglo rekonstruirati, korištenjem historijskog sjećanja nastaje samo prazan okvir koji se sam od sebe ne može ispuniti. Dalje se autor bavi razlikama između kolektivnog sjećanja i historije te zaključuje kako historijsko sjećanje trebamo zvati historijom jer ona započinje tamo gdje prestaje kolektivno sjećanje. Kolektivno sjećanje živi unutar određene grupe čime je ograničeno u vremenu i prostoru, dok bi historija trebala biti nedjeljiva pa kao takva predstavlja univerzalno pamćenje. Također, kolektivno sjećanje se gradi na sličnostima i kao takvo inzistira na nepromjenjivosti dok historija inzistira na konstantnim društvenim promjenama.

Jan Assmann svojim tekstom „Kolektivno sećanje i kulturni identiteti“, postojećoj Halbwachsovoj teoriji pridružuje pojam kulturnog sjećanja koje se razlikuje od „komunikativnog“ ili „svakodnevnog“ sjećanja i historijske znanosti. Autor tvrdi kako kulturno sjećanje posjeduje određene fiksne točke koje on naziva „figurama sjećanja“. Nadalje, proučava obilježja kulturnog sjećanja: a) učvršćivanje identiteta ili veza s grupom b) rekonstruktivnost – nijedno sjećanje ne može sačuvati prošlost kao takvu već samo što od nje ostaje c) oformljenost – kolektivno dijeljenje znanja i kristalizacija komuniciranog značenja d) organiziranost e) obavezivost – odnos grupe o slici sebe obuhvaća jasne systemske vrijednosti i diferencijaciju značenja f) refleksivnost. Assmann zaključuje da pojam kulturno sjećanje obuhvaća skup tekstova, slika i rituala koji se mogu više puta koristiti te su specifični za svaku grupu, svaku epohu, a kulturno nasljeđe neke grupe ujedno govori i o njezinu identitetu i kako ona želi da je drugi percipiraju.

Aleida Assmann u tekstu „Sećanje, individualno i kolektivno“ na tom tragu piše o četiri vrste sjećanja: individualnom, društvenom, političkom i kulturnom. Slaže se s Janom Assmannom da individualno sjećanje ne funkcioniše bez međudnosa s društvenim sjećanjem dok za druga dva oblika sjećanja smatra da su posrednici. Ipak, postoje određene razlike između pojedinih sjećanja: društveno sjećanje se u odnosu na političko temelji na zajedničkom proživljenom iskustvu dok je političko proizvod institucija i većih grupa te je kao takvo zasnivano na selekciji

i isključivanju. Nadalje, političko sjećanje se obraća pojedincu kao članu grupe dok se kulturno sjećanje prema svakom članu grupe odnosi kao prema pojedincu. Autorica napominje da proces isključivanja može biti štetan jer se sramota i krivica zanemaruju kako bi se održalo pozitivnu sliku o samom sebi, a čime pojam žrtve ostaje nejasan.

Jeffrey K. Olick i Joyce Robbins u svome tekstu „Studije o društvenom sećanju: Od „kolektivnog sećanja“ do istorijske sociologije mnemoničkih praksi“ donose pregled korištenja pojma kolektivnog sjećanja, bave se zadaćama i ograničenjima njegova izučavanja od početaka pa do danas te od istraživača, između ostalog, spominju Halbwachsa, Le Goffa i Noru.

Jacques Le Goff iznosi u svom članku „Pamćenje“ one svoje teorije kojih se dotiču Olick i Robbins. Započinje kategorizacijom pamćenja Andréa Leroi-Gourhana koji ga dijeli u tri skupine: specifično, etničko i umjetno i smatra kako treba razlikovati pamćenje izričito usmenih pamćenja i izričito pisanih te faze kada usmeno prelazi u pismeno. U onim društvima kod kojih dominira usmeno pamćenje ili se događa prijelaz iz usmenoga na pismeno pamćenje ilustrativno se vidi borba za dominacijom nad sjećanjem te manipulacijom pamćenjem. Le Goff zato naglašava kako je zadaća stručnjaka, proučavatelja pamćenja, poput antropologa i povjesničara, da se bore za demokratizaciju društvenog pamćenja.

Drugo poglavlje „Sećanje kao filozofsko-etički problem“ iznosi nekoliko razmišljanja o etičkim aspektima sjećanja, govori o odnosu sjećanja i pamćenja, o zaboravu i praštanju. Jeffrey Blustein u svome se tekstu „Sećanje kao predmet vrednosnog ispitivanja“ osvrnuo na Nietzscheovo protivljenje pristranosti u korist sjećanja te iznosi njegovu raspravu o monumentalnoj, antikvarnoj i kritičkoj historiji za koje Nietzsche smatra kako imaju važnu ulogu u formiranju karaktera pojedinca i naroda te da je opasno ako jedna od njih postane moćnija od drugih. Zatim se bavi vezom sjećanja i identiteta tvrdeći kako je sjećanje preduvjet identiteta navodeći razne vrste identiteta: numerički, biografski, osobni, praktički, kolektivni itd. Nadalje, razmatra vezu između kolektivnog identiteta i obaveze te zaključuje kako obaveze koje su povezane s identitetom dobivaju na težini pa s moralnog stajališta moramo ići za njihovim ispunjenjem.

Avishai Margalit u svome tekstu „Opraštanje i zaboravljanje“ ponajprije navodi kako je opraštanje i zaboravljanje vezano za religiju što razmatra na primjerima iz Biblije. Opraštanje definira kao svjesnu odluku čovjeka da promijeni svoj stav i prijeđe preko osвете jer je ono moralna vjerska dužnost. Potpunim opraštanjem čina dolazi do zaboravljanja. Autor naglašava da postoji nešto zvano opraštanje drugog reda, kada se oprašta, ali ne zaboravlja. On ovakvo razmišljanje podržava navodeći kako je dovoljno prijeći preko neprijateljstva i ogorčenosti, što ne zahtijeva potpuni zaborav.

Paul Ricoeur u tekstu „O pamćenju i podsećanju“ govori o dvjema vrstama pamćenja: manipuliranim i obaveznim sjećanjem. Manipulirano sjećanje zloupotreba je sjećanja i zaborava što povezuje sa slabostima identiteta: a) težak odnos prema vremenu, b) sukobljavanje s drugima c) nasljeđe utemeljujućeg nasilja. Manipulacija sjećanjem povezana je s ideologijom jer ona iskrivljuje stvarnost, opravdava sistem moći i integrira zajednički svijet pomoću simbola. Za ideologiju tako postaje bitan zajednički identitet sačinjen od podučavane historije (rememoriranje), naučene historije (memorizacije) i proslavljanja povijesti (komemoracije). Kod obaveznog pamćenja razmatra odnos i zadatke pamćenja i pravde: a) pamćenje treba nekome drugome u odnosu na sebe kroz sjećanje donositi pravdu b) pamćenje mora isplatiti dug koji se onda ne svodi na koncept krivice c) pamćenje ima moralnu dužnost prema žrtvama čiji smo dužnici. Autor zaključuje kako je pitanje zadataka pamćenja prekompleksno, ali pamćenje kao takvo pokazuje moralnu problematiku povezanu s njim.

Tzvetan Todorov u tekstu „Upotrebe pamćenja“ naglašava kako pamćenje bez ikakvih ograničenja nije ni dobro ni loše te se konstantno kreće između procesa sakralizacije (izoliranja sjećanja) i banalizacije (zloupotrebe). Nadalje, bavi se vezom identiteta sa sjećanjem raznih grupa s naglaskom na žrtve prošlosti. Autor tvrdi da žrtve jednog događaja mogu ubrzo postati agresorima u nekom drugom događaju, a da te nove žrtve nemaju veze s početnim agresorom. Stoga treba razmotriti razlike između opraštanja, osvete i zaboravljanja. Autor zaključuje da komemoracije nemaju smisla ako se samo baziraju na negativnoj slici o drugima te da bi se trebalo uputiti nekim srednjim putem između sakralizacije i banalizacije.

Ian Hacking u tekstu „Memoropolitika“ istražuje memoropolitiku odnosno politiku sjećanja i pita se koje discipline istražuju znanja o duši navodeći primjere iz psihologije, filozofije itd. Zaključuje kako se u 19. st. razvojem nauke moralna rasprava o duhovnim pitanjima polako okreće od subjektivnih prema objektivnim mišljenjima, prema znanosti, iz čega proizlazi da je moguće postojanje objektivnog znanstvenog znanja o sjećanju.

U trećem poglavlju „Istorija, nacija i sećanje“ dodatno se zaoštrava odnos između sjećanja i historije i razmatra se uloga sjećanja u konstruiranju nacionalnih povijesti i tradicija. Eric Hobsbawm u tekstu „Kako se tradicije izmišljaju“ nastoji definirati termin „izmišljanje tradicije“ jer je upotreba ovog pojma kod povjesničara nejasna. Hobsbawm pod tim pojmom smatra tradicije koje su izmišljene, konstruirane i formalno ustanovljene kao i one koje se javljaju u kratkom vremenskom periodu zbog čega ih je teže pratiti. Hobsbawm naglašava razliku između tradicije i običaja – dok tradicija teži biti nepromijenjena, običaj ovisi o svojoj sposobnosti da se prilagodi novim okolnostima. Autor također razlikuje tradiciju od rutinskih radnji koje nemaju uočljiv ritual ili simboličku funkciju. Navodi tri tipa izmišljenih tradicija koje nastaju nakon industrijske revolucije: a) one koje simboliziraju socijalnu koheziju ili pripadnost nekoj grupi b) one koje uspostavljaju ili legitimiraju institucije c) one čiji je glavni cilj bila socijalizacija u smislu

usađivanja vjerovanja i sistema vrijednosti. Naglašava kako je izmišljanje tradicije usko vezano s nacionalizmom i povijesti zbog čega se baš kod istraživanja nacionalnog fenomena treba obratiti pažnju na izmišljanje tradicije jer ona upućuje na ono što drugačije ne bismo mogli primijetiti.

Allan Megill u članku „Istorija, sećanje, identitet“ ispituje određene odlike odnosa historija – sjećanje – identitet u kontekstu pomame za sjećanjem krajem 20. stoljeća. Smatra kako je zajednička odlika svih manifestacija pomame za sjećanjem nesigurnost identiteta. Svaka nesigurna zajednica traga za samoodređenjem, a što je ona zamišljenija potrebno joj je više pozivanja na sjećanje i zaborav. Ovdje autor radi razliku između sjećanja (slika prošlosti koju konstruira subjekt u sadašnjosti), nostalgije (privlačnost prema zamišljenoj prošlosti koja nema nikakve veze s identitetom) i tradicije (objektivni skup kulturnih artefakata i artikulacija). Smatra kako se historija i sjećanje značajno razlikuju, a same je granice teško odrediti napominjući kako je u nedostatku neupitnog autoriteta tenzija između historije i sjećanja nerazrješiva. Vraćajući se na pitanje pomame za sjećanjem, Megill tvrdi kako se sjećanje javlja kao odgovor na nemir izazvan zbog neuspjeha modernosti i propitivanja ideje o postojanju jedne autoritativne perspektive zbog čega dolazi do problematiziranja identiteta.

Anthony D. Smith u tekstu „Legende i pejzaži“ istražuje paradoks suvremenog društva koje ujedno teži za inovacijom, ali posjeduje duboku nostalgiju za prošlašću kako bi legitimiralo te inovacije. Autor se bavi nacionalizmom i stvaranjem nacionalne povijesti. Dijeli nacije na one koje posjeduju „punu“ historiju, u smislu da su sačuvale dovoljan broj svojih sjećanja, i one kojima ta sjećanja nedostaju zbog čega su primorane na rekonstrukciju ili izmišljanje koristeći se mitovima i simbolima koji uvelike utječu na naciju i objašnjavaju njezin identitet. Nacija se razvija u određenom okviru tradicije koja sa svakom novom generacijom ne počinje od početka već nasljeđuje mitologiju i simbolizam od prethodnih generacija. Stoga kod istraživanja nacije nije dovoljno samo poznavati njezinu povijest i razumjeti njihove rekonstrukcije prošlosti nego vidjeti što je koja nacija učinila s nasljeđem.

Pierre Nora u tekstu „Pamćenje istorije, pamćenje istoričara“ usredotočuje se na dinamiku sjećanja i historije, sakralizacije i sekularizacije prošlosti, svojevrsnu dominaciju historije nad prošlašću u modernoj situaciji u kojoj živog sjećanja više nema. Pita se u čije ime govori povjesničar, govori li u ime znanosti? S obzirom na to da i povjesničari pripadaju jednoj od grupa koje posjeduje svoju vrstu sjećanja, Nora sumnja u to da mogu tumačiti kolektivno pamćenje. Autor smatra kako je posao povjesničara ipak konstantno preispitivati dominantno pamćenje društva koje ono stvara kako bi se održalo i stvorilo vanjsku sliku o sebi.

Četvrto poglavlje „Ideološki i politički kontekst pomame za sećanjem“ donosi tekstove koji objašnjavaju historijske i ideološke kontekste revalorizacije značaja sjećanja te nove modele koji oblikuju načine na koje izgrađujemo narative o svojoj prošlosti, bilo kao pojedinci, bilo

kao pripadnici širih grupa. Zatim se razmatra kako kasni kapitalizam usmjerava konstrukciju narativa o prošlosti i fragmentaciju sjećanja. Barbara A. Misztal u tekstu „Sakralizacija sećanja“ bavi se dvama trendovima sakralizacije sjećanja. Prvi se proces javlja u društvima sklonim zaboravu, dok drugi upućuje na novi val duhovnosti u društvima. Prvi karakterizira povećanje popularnosti komemoracijskih svečanosti pa ta mjesta postaju bitna za turizam. Drugi se javlja zbog slabljenja nacionalnih i religijskih sjećanja što rezultira pluralizacijom sjećanja koja se ostvaruje ulijevanjem lokalnih sjećanja u autoritativno sjećanje zbog čega ono propada. Dolazi do nastajanja nove duhovnosti koju karakterizira potraga za osobnim identitetom kroz ispitivanje dosadašnjega. Autorica u tekstu prvo donosi kratak prikaz dominantnih znanstvenih postavki o vezama između sjećanja i duše, zatim ispituje nove procese koji su odgovorni za pripisivanje ključne uloge traumatičnim sjećanjima nakon čega istražuje posljedice njegovanja i politizacije bolnih sjećanja marginaliziranih grupa koje u njima traže i oblikuju svoj identitet. Bavi se pojmovima opraštanja i zaboravljanja te zaključuje kako se traumatične događaje ne bi smjelo zaboraviti, ali bi trebalo doći do procesa opraštanja.

David W. Blight u tekstu „Pomama za sećanjem: Zašto i zašto danas?“ tvrdi: „krvava istorija 20. veka prouzrokovala je da se više zanimamo za način na koji nacije organizuju svoju prošlost, kako kreiraju priče o nastanku, izumevaju tradicije i kako se zašto u ime sećanje može počinuti nasilje ogromnih razmera“ (str. 322). Zatim slijede primjeri Holokausta, godišnjica američkog građanskog rata, kraja Hladnog rata i kako se ova pomama za sjećanjem manifestira u muzejima, popularnoj kulturi i sl. On se pridružuje mišljenjima da su povjesničari odgovorni za ispitivanje problema sjećanja i da tako trebaju pomoći stvaranju budućnosti.

Richard Sennett u tekstu „Uznemirujuća sećanja“ bavi se ljudima na koje je utjecala moderna ekonomija i načinima kako oni pokušavaju rastumačiti što im se dogodilo. Njihovo kolektivno sjećanje prolazi kroz tri faze: prvo pričaju o prošlim događajima i zaključuju kako su nadređeni krivi za njihovu sudbinu jer su znali što se događa, drugu fazu obilježava pasivna uloga naratora jer za situaciju krive izvanjske čimbenike, a u trećoj fazi zaključuju kako su sami krivi za situaciju jer su propustili svoju šansu, pa tako proces dolazi do kraja. Autor na kraju zaključuje da dolazi do promjene u modernoj ekonomiji u upravljanju firmama jer se do 1980-ih cijenila lojalnost firmi, kolektivno sjećanje, dok se danas takav oblik lojalnosti vidi kao znak osobnog sjećanja te je kao takvo teret instituciji. Žrtve modernog kapitalizma tek decentralizacijom sjećanja i iznošenjem različitih glasova mogu oblikovati svoj identitet.

Edward S. Casey u tekstu „Javno sećanje u vremenu i prostoru“ razmatra spomenike kao trajni relikv javnog sjećanja i pogrebni govor u ulozi trenutnog relikta javnog sjećanja kao podjednako bitne dijelove javnog sjećanja. Govori i o četiri vrste sjećanja: individualnom, društvenom, kolektivnom i javnom. Prva tri daju doprinos javnom sjećanju. Javno je sjećanje vezano za određeno mjesto, a autor kroz pet zapažanja navodi što je sve potrebno kako bi se

događaj instituirao u javnom sjećanju: 1) javni prostor 2) javno prisustvo 3) javna rasprava 4) zajednička tema i 5) komemoracija na određenom mjestu. Na ovaj način mjesto podupire javno sjećanje. U posljednjem poglavlju autor u pet zapažanja razmatra zašto je javno sjećanje i dalje živo: a) ima ulogu u stvaranju i izgradnji identiteta b) utječe na oblikovanje javnog života i misli c) podložno je preispitivanju, ali uz ključne prilagodbe živi vječno d) pitanje javne traume e) ima temporalnu trostrukost kroz povezivanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Barbara Cassin svojim tekstom „Politika sećanja. Kako se odnositi prema mržnji“ govorio o važnosti tretmana mržnje kako bi se izbjegle njezine posljedice. Autorica se služi trima primjerima za dokazivanje ove tvrdnje: 1) proglas iz 403. u Ateni 2) Komisija za istinu i pomirenje nakon kolapsa apartheida u Južnoj Africi 3) francusko upravljanje arhivima nakon Drugog svjetskog rata. Na kraju zaključuje kako treba promatrati odnos između pomirenja i pomilovanja jer pomirenje nije stvar etike već politike i da mora biti povučena jasna granica između priznavanja činjenice i kajanja. Priznavanje je tako znak pripadnosti političkoj zajednici dok je kajanje karakteristično za etiku i religiju.

Zbornik obiluje raznovrsnim tekstovima i sadržajima koji ovdje, zbog svoje opsežnosti, nisu mogli biti dublje razmatrani. U njemu su prevedeni samo neki od brojnih tekstova koji se bave kolektivnim sjećanjem i pamćenjem, ali i oni omogućavaju relevantan pregled nekih od ključnih točaka u razvoju znanstvenog bavljenja sjećanjem te prikazuju složenost pojmova sjećanje i pamćenje, identitet, tradicija, opraštanje, zaboravljanje itd. Čitanjem ovih tekstova mogli bismo bolje razumjeti prijepore koji pogađaju hrvatsku javnost, ali i regionalne sukobe oko prošlosti i sjećanja. Kao što je spomenuto u nekoliko članaka, kriza u društvu na vidjelo izvlači pitanje kolektivnog sjećanja i pamćenja, njegove decentralizacije koja za sobom povlači razne probleme različitih identiteta. Tu se javljaju i pitanja kako se odnositi prema žrtvama i treba li „oprostiti ali nikada zaboraviti“. Sve je ovo jasno vidljivo u današnjoj zajednici u javnim raspravama o promjenama naziva ulica, trgova, pitanja spomenika, komemoracija itd. Kako Nora i mnogi drugi smatraju, dužnost povjesničara i historijske znanosti jest pokušati posredovati između sjećanja i javnosti zalaganjem za ona manje zastupljena sjećanja kako bi došlo do decentralizacije sjećanja te samim time i stvaranjem određene vrste univerzalnog sjećanja. Iako u hrvatskoj historiografiji i dalje tradicionalno prevladava odvajanje historiografije od javnosti, sve se češće javljaju glasovi povjesničara koji se tome protive. Kontakt povjesničara i javnosti bitan je što zbog razvoja same struke kako bi se u društvu što jasnije i lakše razriješili razni tereti iz prošlosti. Takvi problemi još uvijek sprječavaju kako hrvatsko društvo tako i države s prostora bivše Jugoslavije da uspostave dijalog oko pitanja kolektivnog sjećanja i pamćenja.

Pro tempore

Časopis studenata povijesti

Pro tempore

Časopis studenata povijesti, br. XIII

Zagreb, 2018.

Pro tempore

Časopis studenata povijesti

Godina XIII, broj 13, 2018.

Glavni i odgovorni urednik

Ivan Grkeš

Zamjenica glavnog urednika

Lucija Bakšić

Uredništvo

Mihaela Marić

Lucija Bakšić

Mario Katić

Igor Krnjeta

Urednici pripravnici

Andrija Banović

Matej Lisičić

Matea Altić

Marta Janković

Alen Obrazović

Saša Vuković

Lektura i korektura

Alina Jušić

Ema Maglić

Ema Botica

Tanja Jelinić

Karla Papeš

Mateja Papić

Borna Treska

Recenzenti

dr. sc. Zrinka Blažević

dr. sc. Estela Banov

dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus

dr. sc. Nikica Gilić

dr. sc. Tomislav Galović

dr. sc. Hrvoje Gračanin

dr. sc. Emil Heršak

dr. sc. Branimir Janković

mr.sc. Vedran Obućina

dr. sc. Sanja Potkonjak

dr. sc. Martin Previšić

dr. sc. Marko Šarić

mr. sc. Filip Šimetin Šegvić

mr. sc. Nikola Tomašegović

Dizajn i priprema za tisak

Rene Jelenić

Prijevod s engleskog jezika

Alen Obrazović

Ema Bonifačić

Paula Fajt

Izdavač

Klub studenata povijesti –

ISHA ZAGREB

ISSN: 1334-8302

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti -

ISHA Zagreb (za: Redakcija *Pro tempore*)

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb

Email:

pt.urednistvo@gmail.com

Časopis je besplatan.

Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/pro-tempore>

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Kluba studenata povijest – ISHA Zagreb i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta.